

A misztikus költő eretneksége

„Ezt a világot mindenestől Isten teremtette, és nem készítette semmiféle más anyagból, mint önnön lényegéből.” (1) Az idézet a „németek filozófusától”, Jakob Böhmétől, a csodálatos susztertől származik, aki nagyjából kortársa volt Angelus Silesiusnak (1624–1677), a „sziléziai hirnöknek”.

És amiatt került nyomban ennek az írásnak az élére, hogy láthassuk: a 17. századi vallásos gondolkodás, amely kétségkívül magán viseli a barokk formai jegyeit, nem a dogmák kikezdését, hanem azok érzékletessé tételét célozta meg. Azt kell tehát mondanunk, hogy a költő Angelus Silesius, az „arkangyali vándor” – ahogyan főművének címét rávonatkoztathatjuk – hasonló szemlélettel fogalmazta meg a maga képibbe varázsolt gondolatát, amikor ezt írja:

„A szem, amellyel Istent látom, ugyanaz, amellyel ő lát engem.” (2)

Magától értetődik, hiszen a világot teljességében – tehát benne engem is – Isten teremtette, méghozzá saját magából; azaz: csakis a végtelen azonosság lehetséges. A mindenütt, a mindenben jelenlévő Isten gondolata képezi a panteizmus alapját is. De a panteizmus úgy viszonyul a kinyilatkoztatott valláshoz, mint a költészet a tudományokhoz: a teista személyben ez a gondolkodás ateistának tetszhet. Ugyanakkor van egy igen erős, igen lényeges kapcsolódási pontjuk (sajátosan éppen az, ahol érveléseik elválni látszanak), az Isten végtelenségének hangoztatása. Spinoza szerint nem is létezhet más szubsztancia, csak a végtelenség. Első pillantásra ez a végtelenség tárul föl Angelus Silesius kétsorosában is; amelyben kimondatlanul is érzékelhetjük, hiszen az a paradoxon, ami a verset alkotja, akkor képzelhető el igaznak, ha mind Isten, mind én a középpontban vagyunk; márpedig csupán a végtelen sugarú gömbnek van mindenütt középpontja, miként az a végtelen logikájából következik. Ha a bekezdő Böhme-idézetet folytatom, anélkül is a végtelennél kötünk ki, hogy Istent az egyetlen végtelen szubsztanciával, a Természettel azonosítanánk (miként Spinoza teszi): „Isten szellem, megfoghatat-

lan, nincs kezdete, sem vége, és magassága és mélysége határtalan.” (3)

Ugyanakkor Angelus Silesius költeménye érzéki elemet visz be az Istenről való gondolkodásba: a látás cselekményét: „látom”, „lát”. Természetesen ismerjük a szimbolikus istenábrázolásnak azt a formáját, amely egy háromszögbe foglalt szemből áll, és talán a legnyilvánvalóbb leképezése annak a fogalomsornak, hogy a Szentháromság – egy igaz Isten mindenütt jelen van, azazhogyan: Isten szeme mindent lát. De látni az Istent szemtől szemben, az Mózesnek sem adatott meg, Isten neki is háttal állt az égő csipkebokorban. Mózes rá is kérdezett: „Ki vagy Te?” Erre hangzott el az ominózus sokértelmű válasz, amely a Mindenható időbeli végtelenségére is utalt.

És Angelus Silesius mégis azt mondja: „...Istent látom.” Méghozzá a személve. Nem ír elragadtatottságról, kinyilatkoztatásról, mint Hénokh az ő apokalipszisében. A szem lát. Körülbelül ezt állítja. Természetesen abban a biztos tudatban, hogy amennyiben Isten benne is benne van, miképpen mindenkiben, akkor képességei, lehetőségei az Istenéhez hasonlóak; tehát isteni szeme (látása) van.

Életveszélyes azonosulás. A szellem mozgásától a materializálása felé! Ahol aztán a végtelen nagyon is végessé válhat. De erről majd később.

Egyelőre csupán annyit, hogy abból, hogy Isten minden (mindenütt jelenlévő), nem következik szükségképpen, hogy a minden pedig Isten lehetne. Ez a viszonyosság nem áll fönn. Ellenkező esetben – a gondolatot ad absurdum véve – a Sátán is Isten lehetne, nem pedig Isten negatívuma. Böhme óvakodóbb: „...a dolgok első kezdete Istenben van.” (4) Ő az első mozgató, a világ létrehozója. Kezdetben vala az Ige. Angelus Silesius – szándéka szerint – ép-

pen a kikezdzhetetlen dogmát, az Istennel való tökéletes egyesülést hajtja kétsorosába foglalni azzal a bravúrral, ahogyan azt idézetünk is tanúsíthatja, és – persze – ráépítve a hagyományra, formailag *Walter von der Vogelweidétől* – mondjuk *Freidankig*. Igazi költő; az ihletettség mellett azonban egy másik szenvedély is fűti: szembeszállni a reformációval. Pedig – tudjuk – evangélikusnak született, a miszticizmusát célba vevő plurizáló támadások fordították a katolikusok felé, és 1649-ben katolizált. Támadóinak annyiban föltétlenül igazuk volt, hogy Angelus Silesius misztikus, vagy ahogyan *Szerb Antal* fogalmaz: „...a nagyszerű német misztika összefoglalója, legfőképpen a csodálatos csizmadiának, Jacob Böhmének tanítványa – mesterével közös benne a misztikus közösség-érzés, amelyet későbbi korok panteizmusnak magyarázták, pedig nem az.” (5)

És valóban: nem panteista.

Miként is lazíthatna a legszigorúbb dogmákon, ha éppen hogy a megreformált vallás ellen fordul: a breslauer püspök mellett ő dirigálja a sziléziai ellenreformációt. Akkor már minorita szerzetes: a ferencesek szigorú, harmadik ágához tartozik.

Aztán – láss csodát! – eretnekség gyanújába keveredik.

Ez önmagában mégcsak nem is különös: elég sok misztikussal megesett; elég talán, ha csak a börtönt is szenvedő *Keresztes Szent Jánosra* utalok. A misztikus – noha saját világán belül imponálóan logikusnak tetszik – mindig rajongó, az elragadtatottság állapota jellemző rá, ami – bizony – olykor taszigálja a korlátokat. Alighanem ez esett meg a német barokk költészet költőnagyságával, a „sziléziai hímmel” is. A mintegy másfél ezeyi párvers, gyakran bölcséleti epigramma, lírai paradoxon időnként veszélyes vizekre sodorja. Holott csak abból,

amit ideidéztem tőle, levezethető összes többi gondolata. Például a következő: „Nem él nélkülem egy árva pillanatig sem, ha megsemmisülök, velem pusztul az isten.”

(*Szabó Lőrinc fordítása*) (6)

Arról beszéltem, hogy Isten végtelensége nyugtázi le. Most meg egyszerre megnyit végesnek látszik, ha egyszer léte az én létezésembe van zárva. Ami – bár hogy is forgatjuk – azt jelenti: Isten az én képzetem. A szubjektumom lététől függ a léte. Erdemes-e csodálkozunk az eretnekség-

gyanún? Akkoriban kevesebb miatt is megégették az embert. Pedig még azt is ki meri mondani, hogy: „*Ich bin so groß, als Gott, er ist als ich so klein*” (nagy vagyok, mint az Isten, ő kicsi, mint én). Meri, mivel azt gondolja, világ és Isten egylényegűségét éneklé. Miképpen

jobbára azt is teszi. De a misztikust, a költőt egyaránt magával rántja a hevület; észre sem veszi, miként vetíti ki magából vágyait, hogyan *testesíti meg* saját rajongását. *San Juan de la Cruz* rajongó verseit a Megváltóhoz akár szerelmes versekként is olvashatjuk; meg sem kísérel nyelvileg azoktól elhatárolni. Ez még a középkor, a középkori misztika; *Babits Mihály Amor sanctus* címen nagyszerű kétnyelvű gyűjteményt állított össze a „szent szeretet” (természetesen szerelemről van szó!) verseiből – megidézendő a latin középkort.

Ne feledjük, Angelus Silesiusnak már a reneszánsz is csak történelmi élmény: ő a barokkban él. Mint vérbeli barokk költő, ő a verset egy kicsit már önmagáért írja (no, nem annyira, mint a spanyolok: *Quevedo*, *Gongóra* vagy akár *Jorge Manrique*; ez a német barokk „szelidebb”), igencsak kapóra jön a hagyományos lineáris gondolkodás földadása, az ellentétek párhuzamaitól hemzsegő, önmagába visszakanyarodó mondatszerkesztés.

Miként is lazíthatna a legszigorúbb dogmákon, ha éppen hogy a megreformált vallás ellen fordul: a breslauer püspök mellett ő dirigálja a sziléziai ellenreformációt. Akkor már minorita szerzetes: a ferencesek szigorú, harmadik ágához tartozik.

Mindaz, amire nem stílustörténeti értelemben használjuk a barokk jelzőt. Mindaz, ami a leírásban is fölveszi a gondolkodás szertelenkedő alakzatait. Mindaz, ami egyszerre díszítmény és hordozója egy (több) újabb ékítménynek. Fontoljuk meg, mennyire meg is illeti a dicsőséges Istent a róla zengő énekek fölkesítése. Kivált most, amikor a katolikus hagyományhoz képest purista reformáció az egyszerűség, a sallangmentesség mellett a hivalkodó papi cifrázkodás ellen is föllép, és *Luther* (hát még *Kálvin*) a hitélet, az istentiszteleti rend egyszerűsítése mellett érvel, és – ha szabad így mondani – mindössze nyárspolgári misztikát engedélyez. (Lásd: az *Asztali beszélgetések* józan, köznapi logikáját!). Az evangélikusok által vérig sértett Angelus Silesius fölháborodottan szegül szembe – igazi neofita módjára – elhagyott vallásával, és idézi meg újra, noha korántsem utoljára a német irodalomban a középkor misztikáját, annál is inkább, hogy Jakob Böhme is ebbe az irányba tereli. A korai sziléziai misztikai irányába. Jóllehet, az a világfájdalom, amely – teszem azt – *Andreas Gryphius* (1616–1664) költészetének sajátja, Angelus Silesiustól teljesen idegen: Angelus Silesius az Istennel, saját benső énjének misztikus párlatával és panteizáló (de nem panteisztikus!) kiterjesztésével van elfoglalva, míg Gryphiust mélységesen emberi kérdések gyötrik: „Was sind wir Menschen doch?” (Mi hát az ember?) (7) – indítja a mulandóságról szerzett szonettjét, hogy nyomban a legkeserűbb válaszok súlyos letargiájába hulljék: „dühös kínok lakósa, balsors lapdája”, mivel őt folyton folyvást az elmúlás rémiszti, ahogyan már a *Kirchhofgedanken* (temetői gondolatok) árasztja ránk – az aszkézis bizonytalan ellenszerével.

Úgy is mondhatnánk: Angelus Silesiusnak „könnyű” dolga van. Ugyan miként hatolhatna világfájdalom abban az egységbe, amit az ő énje alkot Istennel? Hely sincs a számára sehol. Abban a világban minden, de minden egy töről fakad, egyetlen aspektusból reflektálódik és önmagába tér vissza. Istent látó szemem az Isten szeme. Ahogy rátalálok, nyomban egyedek vagyunk.

Az azonosulás misztériuma.

Platón, ha föltételes módban is, valami hasonlót gondolt:

„Csillagokat nézel, szép csillagom. Ég ha lehetnék,

két szemedet nézném, csillagom ezreivel.”

(*Szabó Lőrinc fordítása*) (8)

Módosítanék: a reflexió misztériuma. Argumentum ex silentio: általam, a vágyam által, reflexióm által történik meg minden; bennem a világ kulcsa.

Angelus Silesius szemlélete mélyén – úgy tetszik – ott lapul *Platón* eszméje. De hiszen soha sem is tudta, bárhogy szerette volna is, a kereszténység *Platón*t levetkőzni. *Platón* univerzális idealizmusa megkerülhetetlennek látszik minden idealizmus számára. A reflexiónak az a szerepe is, amely benne rejlik.

Kerényi Károly állítja, hogy „a tükör ajándéka révén tökéletesül az ember tudatos, saját léte”. És akkor is így lehet, ha sejtelmünk szerint Angelus Silesius vagy *Platón* esetében a tükör még inkább metaforikus szereplője a gondolatnak, mint *Kerényinél*. Aki egyébként azzal folytatja meditációját, hogy *A német babona kézikönyvében* (*F. Böhm* munkája) a terjedelmes „tükör” címszó két részre tagolódik: a „tudó tükör” vagy egyfelől, a „ható tükör” másfelől. Ő maga a „tükröző tükör” primátusát hangsúlyozza, amit aztán a halál mitológéájába sorol. (9)

Nos, ha ennyire lényeges a tükör halál-vonatkozása (a halál visszatükröztetése az élőnek), hogyne lenne fontos az élet, de kivált a szellemi élet, lelki élet tükröztetése, amennyiben ebben a reflexióban (ez – szükségképpen – egyúttal önreflexió is) a világsszellem (Isten) manifesztációja is végbemegy. Azt tanúsítva, hogy a tükörben megjelenő kép azonos a tárgyával. *Platón*, de Angelus Silesius korában sem irtózott még a filozófia sem a metaforától, sem a szellem fölöttébb kétes fogalmától – attól, ahová óhatatlanul mindkettő taszíthat: a metafizikától –, mint manapság. Már *Goe-the* figyelmeztet bennünket, hogy amikor „félelemmel vegyes szorongást érzünk, az ősjelenségek lepleződnek le az érzékeink előtt”, nyomban föl kell ocsúdnunk csodálkozásunkból, mert gyorsan „megjelenik az értelem, a tevékeny kuppleros”. (10)

Angelus Silesius egyszerűen nem ad módot „a tevékeny kuppleros” betolakodására, a „kerubi vándor” mindvégig az extázis, az elragadtatottság állapotába zárkózik: rajongva zengi Isten mindenhatóságát, minden szépség és jószág ősforrását. Hogyne tenné, amikor önmagát (is) szeretheti benne. (Az a bizonyos primér tükör hajdánában vízfelület volt, a fölébe hajló Narkhüsszosznak gyönyörűséges ifjú arcát tükrözte vissza, amelybe nyomban és halálosan – a szó szoros értelmében – beleszeretett.) Leküzdhetetlen nárcizmusa ragadja odáig, hogy a végtelen Istent önmaga végelességére redukálja.

Mégis, mi mentheti Angelus Silesius „eretnységét”? Túl azon, hogy „öntudatlanul” eretnek. Éppenséggel az, amit költői szubjektumnak szoktunk nevezni.

A *Hypokeimenon* (szubjektum) elgondolása a lírai költőnél voltaképpen az általános alany elgondolásaképpen jelentkezik, de azzal az állandósult igénnyel, nehogy kívül rekedjen az elgondoló (a lírikus) énjén, nehogy elidegenedjék tőle, és valami másként, dologként (res), lényegiségként (substantia) mutatkozzék meg; azaz: minden (költői) pillanatában önreflexióképpen táruljon elénk. Némi paradoxont is megengedve tehát ebbe az *általános szubjektumba* rekeszti, rekesztené bele Istent, csak éppen az így fölfogott *hypokeimenon* végtelennek tekinthető; egylényegűnek, azonosnak Istennel. Ha akarom, ez egyúttal a metafora föloldása is – mind Angelus Silesiusnál, mind Platónnál. A létező nem önmaga meghatározására tesz kísérletet, nem saját létére kérdez rá annak ellenére sem, noha azt sem állíthatjuk, hogy egyáltalán nem a létezésre. Éppen ellenkezőleg. A belőle hiányzó igény (*Heidegger* úgy mondaná: *Bedürfnislosigkeit*) valójában nem hiányzó, inkább másra irányuló. Ezt a mást (Istent) végtelen szubjektumként kizárólag önmagában képes létezőként elgondolni.

De képes, miáltal már a kvázi-létezése adott; a reflexióban pedig elnyeri valóságosságát is.

Mintegy három és fél száz esztendő múltán tisztázhatjuk a „sziléziai hírnököt” az eretnység gyanúja alól – felelőssé téve a „kisiklás” miatt misztikus egyesülési hajlamát Istennel. Kisiklása azonban a költő mindenkor kisiklási esélye; miként is zabolázhatná bármi – a művészi megformálás szükséges és elégséges törvényszerűségein kívül – az ihlet lendületét, a költői fantázia szárnyalását? „Ezt a vilá-

got mindenestől Isten teremtette, és nem készítette semmi más anyagból, mint önnön lényegéből” – citáltam bevezetésként Böhmet. Angelus Silesius a maga módján, de igencsak hasonlóan érvel. Böhme szintúgy lírikus olykor bölcselkedésiben, mint a sziléziai, de mégsem költő. A költő igazi érvei a költői invencióban rejlenek, onnét erednek, és a német barokk sziléziai misztikusát virtuóz költőként tarthatjuk számon, nem csupán a misztikusok egyikeként.

Fábián László

Jegyzet

- (1) BÖHME, JAKOB: *Földi és égi misztériumról*. Helikon Könyvkiadó, Bp. 1990, 7. old.
- (2) Az idézetre több helyütt ráakadtam; többek között FILIP DAVID *Ég és föld zarándokai* (Ex-könyvek, 1995) című regényében is (62. old.).
- (3) BÖHME, JAKOB: *Földi és égi misztériumról*, i. m., 7. old.
- (4) Uo.
- (5) SZERB ANTAL: *A világirodalom története*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1962, 374. old.
- (6) SZABÓ LŐRINC: *Őrök barátaink I. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1958, 651. old.*
- (7) Uo., 603. old.
- (8) Uo. II., 120. old.
- (9) KERÉNYI KÁROLY: *Az égi ünnep*. Kráter, Bp. 1995, 103. old.
- (10) = Uo., 103. old.

Platón, de Angelus Silesius korában sem irtózott még a filozófia sem a metaforától, sem a szellem fölöttébb kétes fogalmától – attól, ahová óhatatlanul mindkettő taszíthat: a metafizikától –, mint manapság.